

УДК 330.342.14

Седляр Д.О.
кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економічної теорії
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

Горбаренко О.І.
магістр
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

THE FEATURES OF TRANSFORMATION OF THE CAPITALISM ECONOMIC SYSTEM AT THE MODERN STAGE

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено основні ознаки та принципи функціонування капіталістичної економічної системи. Розглянуто та проаналізовано протиріччя й особливості трансформації капіталізму в умовах формування та розвитку постіндустріального суспільства. Значну увагу приділено виокремленню та аналізу особливостей нової моделі капіталізму – постіндустріального капіталізму.

Ключові слова: капітал, капіталізм, індустріалізм, постіндустріальне суспільство, приватна власність, конкуренція, товарне виробництво, постіндустріальний капіталізм.

АННОТАЦИЯ

В статье исследованы основные признаки и принципы функционирования капиталистической экономической системы. Рассмотрены и проанализированы противоречия и особенности трансформации капитализма в условиях формирования и развития постиндустриального общества. Значительное внимание уделено выделению и анализу особенностей новой модели капитализма – постиндустриального капитализма.

Ключевые слова: капитал, капитализм, индустриализм, постиндустриальное общество, частная собственность, конкуренция, товарное производство, постиндустриальный капитализм.

ANNOTATION

The article analyzes the main features and principles of the functioning of the capitalism economic system. The contradictions and the peculiarities of the transformation of capitalism in the conditions of formation and development of post-industrial society are considered and analyzed. Considerable attention is paid to the identification and analysis of the features of the new model of capitalism – post-industrial capitalism.

Keywords: capital, capitalism, industrialism, post-industrial society, private property, competition, commodity production, post-industrial capitalism.

Постановка проблеми. Проблема завершення історичної каденції капіталізму обговорюється на сторінках наукових видань уже не одне десятиліття. Вчені стверджують, що капіталізм, який демонстрував свою успішність у ХХ ст., нині настільки застарів, що вже здатний зруйнувати суспільство ХХІ ст. Це пояснюється посиленням глобалізаційних тенденцій та зміною моделі сучасного світу – переходу високорозвинених країн на постіндустріальний тип розвитку.

Капіталізм адекватний індустріалізму, на фундаменті якого й сформувалося його гене-

тичне ядро. Нині епоха індустріалізму відходить у минуле – їй на зміну приходить постіндустріалізм. Історична заслуга капіталізму полягає саме у створенні матеріальних, соціальних та духовних передумов для затвердження постіндустріального суспільства. Водночас, підготувавши останні, капіталізм почав сам себе заперечувати. У його основах почали зароджуватися та набувати дедалі більшої питомої ваги нові структури, які, зберігаючи риси капіталізму, все ж відображають специфіку нової соціально-економічної формації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти дослідження сутності капіталізму знайшли відображення у працях М. Вебера, В. Зомбарта, К. Маркса, Дж. Сарвата, А. Сміта. Питання моделей капіталізму досліджували М. Альбер, Р. Боєр, Д. Коллінз, М. Ору, Д. Поррас, О. Соскін, Д. Соскіс, А. Шевчук, П. Холл та ін. Питання вичерпання капіталізму як суспільно-економічної формації та перехід суспільства на новий шлях розвитку розглядалися у працях як вітчизняних, так й іноземних учених: І. Валлерстайна, А. Гальчинського, П. Друкера, Е. Тоффлера.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Трансформація економічних відносин та продуктивних сил суспільства у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., яка знайшла відображення у змінах соціального, технологічного, екологічного та економічного життя суспільства, призвела до протиріч у розвитку капіталістичної економічної системи. У зв'язку із цим виникає необхідність обґрунтування напрямів подальшого розвитку суспільства.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей розвитку капіталістичної економічної системи в умовах переходу до постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під капіталізмом розуміють суспільно-економічну формацію, засновану на приватній власності класу буржуазії на засоби виробництва й

експлуатації капіталом найманих робітників, позбавлених засобів виробництва, які змушені продавати свою робочу силу [6, с. 245]. Основними ознаками капіталізму, які відрізняють цю суспільно-економічну формацію від усіх інших, як тих, які їй передували (первіснообщинна, рабовласницька і феодальна), так і тих, які мають її змінити (комуністична), є такі.

По-перше, за капіталізму панує приватна власність класу буржуазії (капіталістів) на засоби виробництва – приватнокапіталістична власність. Це така форма власності і така громадська форма присвоєння благ, що виражає історично певні відносини людей у процесі виробництва, коли засоби виробництва належать приватним, тобто окремим, відособленим, зовні самостійним суб'єктам.

Приватнокапіталістична власність – це приватна власність капіталістів – осіб, які експлуатують найману працю; і зовсім не важливо, хто ці капіталісти: індивідуальні особи або їх об'єднання – корпорації. Особливий різновид капіталістичної власності – державна капіталістична власність, яка за своєю соціально-економічною сутністю нічим не відрізняється від приватної капіталістичної власності.

По-друге, капіталістичне виробництво – це товарне виробництво. У даній формації більшість продуктів праці призначена для продажу на ринку – для обміну відповідно до закону вартості на продукт праці інших виробників і його приватного привласнення, тобто продукти виробництва є товарами. «Товарне звернення є вихідний пункт капіталу» [5], а капіталізм, у свою чергу, – найвищий ступінь, апогей розвитку товарного виробництва, який став загальною формою виробництва.

Виробництво продуктів як товарів зумовлене суспільним поділом праці і приватною власністю. Суспільний поділ праці «...становить умову існування товарного виробництва, хоча товарне виробництво, навпаки, не є умовою існування суспільного поділу праці. Тільки продукти самостійних, один від одного незалежних приватних робіт протистоять один одному як товари» [4]. З іншого боку, між виробниками, які в силу суспільного поділу праці спеціалізуються на випуску певних продуктів і не можуть існувати без споживання продуктів одне одного, встановлюється загальна взаємозалежність, загальний зв'язок.

По-третє, капіталістичний спосіб виробництва заснований на експлуатації найманої праці. Пролетар особисто вільний, він не раб, що належить іншій людині як річ, і ніхто не змушує його працювати насильно. Але «свобода» пролетаря полягає, перш за все, у тому, що він вільний від засобів виробництва, тому змушений найматися на роботу до власника умов його праці, щоб той виявив «поблажливість» і дав працівнику можливість докласти до чого-небудь свої руки і знання. У цьому укладено капіталістичне відношення економічної

залежності незаможних – позбавлених власних засобів виробництва – пролетарів від капіталістів: «Капітал виникає лише там, де власник засобів виробництва і життєвих засобів знаходить на ринку вільну людину в ролі продавця своєї робочої сили...» [5].

Засоби виробництва, перетворені на капітал, відчужені від безпосередніх виробників, тому ті не можуть самостійно виробляти продукти праці на продаж і можуть запропонувати на ринку лише один товар – робочу силу, тобто свою здатність до праці. Капіталістичне товарне виробництво тим відрізняється від простого товарного виробництва, що за нього товаром стає робоча сила, яку продають позбавлені засобів виробництва пролетарі, а купують власники цих умов праці робітників – капіталісти.

Формування та розвиток капіталізму відбуваються на основі певних принципів, основними серед яких є:

- приватна власність, яка дає змогу людям володіти матеріальними активами, такими як земля та будинки, та нематеріальними активами, такими як акції та біржі;

- особистий інтерес, у силу якого люди здійснюють дії для досягнення власних благ незалежно від соціально-політичного тиску;

- конкуренція, яка завдяки вільному входу фірм на ринки та виходу з них максимізує загальний добробут виробників та споживачів;

- ринковий механізм, який визначає ціни децентралізовано за допомогою взаємодії між покупцями та продавцями, а ціни, своєю чергою, розподіляють ресурси, які природним чином спрямовуються у сфери з найбільшою віддачею. І це стосується не тільки сфери товарів та послуг, а й заробітної плати;

- свобода вибору щодо споживання, виробництва та інвестицій: невдоволені клієнти можуть купувати інші продукти, інвестори можуть знайти більш вигідні підприємства, працівники можуть піти на більш високооплачувані робочі місця;

- обмежена роль держави, що поширюється на захист прав приватних осіб та підтримання таких умов, що сприяють нормальному функціонуванню ринків [8, с. 44].

Рівень розвитку та ступінь вираження цих принципів визначають різні моделі капіталізму. Так, наприклад, за умов вільної ринкової економіки, також званої економіки вільної конкуренції, ринки функціонують практично за відсутності державного регулювання. За змішаної економіки, яку називають так через поєднання ринкового і державного впливу, ринки відіграють домінуючу роль, але вони більшою мірою регулюються державною для подолання неефективності ринкових механізмів, таких як кризи, забруднення навколишнього середовища, сприяння соціальному добробуту, а також в інших цілях – забезпечення оборони та громадської безпеки.

Зазначимо, що у зв'язку з появою концепцій постіндустріальної, віртуальної, електронної, «нової», заснованої на знаннях економіки, багато економістів пишуть про кінець капіталізму. Основним їхнім аргументом є внутрішня суперечність капіталістичного товарного виробництва (протиріччя між приватною і суспільною працею відбивається у протиріччі між вартістю і споживною вартістю), яка, заглиблюючись і загострюючись у міру розвитку продуктивних сил суспільства і в силу невгамовного прагнення капіталістів до найбільшої наживи, веде капіталізм до неминучої загибелі.

Інші ж науковці, думку яких ми поділяємо, стверджують, що капіталістичний лад можна як завгодно реформувати, «облагороджувати», схрещувати із «соціалізмом» у найхімерніших його різновидах, але істота капіталізму від цього не зміниться: це, як і раніше, буде лад, заснований на приватній власності капіталістів, які організовують товарне виробництво життєвих благ і при цьому експлуатують найману працю [3, с. 18]. Вони аргументують, що навіть у змінених умовах власність не перестала бути приватною, виробництво залишається товарним, а праця – найманою. Тобто всі ознаки капіталізму, як і раніше, наявні, тому немає ніяких підстав стверджувати, ніби капіталізм перестав бути капіталізмом, ніби він трансформувався в якийсь інший лад [3, с. 18].

Проте разом із тим під впливом зрушень у рівні розвитку продуктивних сил та економічних відносин відбувається трансформація капіталістичної економічної системи, виокремлюють її нову модель – постіндустріальний капіталізм. Особливістю останнього є використання суспільних продуктивних сил, тому він має спільні риси із соціалізмом у його добільшовицькому марксистському трактуванні. Проте він зберігає головні риси капіталізму – приватну власність (усе частіше не фізичних осіб, а публічних корпорацій, що належать інституційним інвесторам) та конкуренцію (вона перестає бути грою з нульовою сумою і набуває рис змагання).

Аналіз наявних тенденцій дає змогу виділити істотні риси постіндустріального капіталізму:

1. Новий технологічний уклад, який передбачав ще півстоліття тому Дж. Гелбрейт, що з'єднує нано-, біо-, інформаційні та когнітивні (пов'язані з управлінням діяльністю і поведінкою людини) технології. Виробничий процес при цьому означає перетворення не тільки форми, а й структуру предметів праці на атомно-молекулярному і клітинному рівнях. Частка цих технологій у світовому ВВП зараз становить 3–5%, але планується, що в найближчих десятиліттях року вони стануть локомотивом економіки і відкриють новий кондратьєвський цикл. Це дасть змогу розміщувати виробництво безвідносно до джерел традиційних видів природної сировини, відкриє нові перспективи для високотех-

нологічного малого бізнесу, малих міст і сіл. Головне місце в структурі витрат займуть не матеріальні і транспортні витрати, а створення алгоритмів для індивідуального виробництва, навчання кадрів, енергозабезпечення, оновлення обладнання. Все більшу частину доданої вартості будуть створювати фахівці, що працюють удома без використання найманої праці.

2. Нова структура факторів економічного зростання. Основою сучасного капіталізму стають розвиток та ефективне використання громадських продуктивних сил, які не перебувають у приватній власності: науки, соціальної, організаційної та екологічної культури, освіти, глобальної інфраструктури. Не менш важливу роль відіграє культура, яка визначає ступінь довіри між людьми, господарськими суб'єктами і владою, а в кінцевому підсумку – конкурентоспроможність фірм і національної економіки. Разом із тим особливе значення у забезпеченні економічного зростання надається людському капіталу, який, за оцінкою Світового банку, у розвинених країнах забезпечує 60% приросту ВВП (природні ресурси – 10%, інвестиції в основні фонди – 30%).

3. Нова природа капіталу. Сутність останнього як самозростаючої вартості не змінилася, але сам капітал сьогодні представлений не тільки матеріальними засобами виробництва і фінансовими ресурсами, а й передусім нематеріальними активами: новими технологіями, методами організації технологій, діловою репутацією (гудвіл). Зазначимо, що частка інтелектуальної власності на балансах фірм США та ЄС досягає приблизно 50–80%.

4. Нова природа конкуренції і модель фірми. Конкуренція, захист прав власності і дотримання контрактів – три кити капіталізму, проте конкуренція перестала бути війною всіх проти всіх. Учасники горизонтальних мереж і альянсів конкурують між собою, але водночас співпрацюють, оскільки мають спільну мету і добровільно передають один одному право прийняття рішень стосовно узгоджених керівництвом підприємства проектів [2], здійснюють спільно інноваційно-інвестиційні проекти.

Роботи Нобелівських лауреатів 2010 р. Е. Остром і О. Вільямсона з теорії управління суспільними ресурсами, еволюції інститутів колективних дій і теорії пошуку спростовують тезу класичної економічної теорії про те, що конкуренція завжди призводить до єдино вірного і найбільш ефективного результату. Це підтверджують дані про величезні відмінності у ціні однакових товарів і термінах їх реалізації, зарплатах працівників однакової кваліфікації і т. д. Висновки авторів сучасної теорії аукціонів (які були лауреатами Нобелівської премії 2007 р.) дають змогу розподіляти товари з урахуванням не тільки сукупної виручки, а й цінності цих товарів для різних покупців.

Постіндустріальна фірма являє собою вже не тільки мікроекономічну (виробництво і реа-

лізація товарів і послуг), а й мезоекономічну структуру (планування та організація науково-виробничого циклу на певному сегменті ринку на базі довгострокових контрактів). Це стирає традиційні межі між макро- і мікроекономікою, передбачає перехід від галузевої (за походженням і методам обробки сировини) до сегментної спеціалізації (за призначенням продукції), від вертикальної (у складі ієрархічних структур) до горизонтальної інтеграції (на мережевій і кластерній основі). Аутсорсинг і спеціалізація на ключовій компетенції звільняють підприємства від допоміжних і обслуговуючих цехів, багатьох служб управління, що різко скорочує їх середні розміри.

Принципові зміни в механізм конкуренції вносить система технологічних нормативів і соціальних стандартів, що погоджують приватні і громадські інтереси. На відміну від радянських ГОСТів вони регламентують не застосування конкретних технологій, а використання громадських природних ресурсів, безпеку і надійність товарів і послуг, правила розкриття інформації, а також мінімальний рівень матеріальних і соціальних благ, що гарантується кожному громадянину в усіх регіонах країни. У розвинених зарубіжних країнах ці нормативи зобов'язують капіталістів навіть на шкоду власного прибутку скорочувати ресурсомісткість виробництва і негативний вплив на навколишнє середовище.

5. Нова структура економіки і робочих місць. Протиставлення «старої» і «нової» економіки неправомірно, а теза про «ресурсне прокляття» спростовує досвід Норвегії, яка з бідної аграрної країни перетворилася на світового лідера з конкурентоспроможності економіки, розвитку людського потенціалу та якості життя. Постіндустріальний капіталізм не витісняє традиційні галузі АПК, добувної та легкої промисловості, а перетворює їх на високотехнологічні та наукомісткі комплекси.

Особливе значення має забезпечення в нових умовах раціональної зайнятості населення. Нові робочі місця все більше створюються в різних галузях інфраструктури, причому цей комплекс діє в досить специфічних, відмінних від суто ринкових умов: у сфері послуг, передусім в освіті, охороні здоров'я, соціальному обслуговуванні, консалтингу, а також у сфері виробництва екологічного продовольства і нанопродукції, під час глибокої переробки і комплексного використання сировини, у лісовому, водному та туристичному комплексах, у логістичних перевезеннях.

6. Нова роль держави. Постіндустріальна держава відрізняється не кількісно, а якісно. Вона не повинна займатися видобутком нафти і газу, перевезенням вантажів, виробництвом товарів і послуг, які може випускати приватний бізнес. Її функція полягає в організації індикативного планування, прогнозування і програмування, створенні державно-приватного партнерства, у

розвитку і ефективному використанні громадських продуктивних сил, наданні суспільно важливих послуг, які не вигідні, занадто ризиковані або недоступні для приватного бізнесу. При цьому громадянське суспільство виступить посередником між державою і ринком, визначаючи вартість укладання і виконання контрактів, що зміцнить взаємну довіру на ринку.

У низці країн держава все більше ґрунтується не на представницькій, а на безпосередній демократії, що базується на широкому поширенні сучасного Інтернету. Цифрове телебачення, електронні документообіг та печатки, широкосмуговий Інтернет відкривають усім громадянам вільний доступ до безцензурної інформації, що призводить до диверсифікації масової свідомості, створює нові можливості для реальної політичної конкуренції.

У книзі «Культура нового капіталізму» (2006 р.) Р. Сеннетт описує перетворення, які відбулися у постмодерністському капіталізмі: корпорації стають більш розмитими, нестабільними і децентралізованими. Сучасні корпорації різко відрізняються від «залізної клітки» бюрократії, описаної М. Вебером, – пірамідальної ієрархічної корпоративної структури, в якій люди «знали своє місце» і «планували майбутнє». Принцип роботи сучасних великих підприємств полягає у тому, що відбувається повсюдна механізація процесів, люди повинні постійно підвищувати рівень своєї кваліфікації, щоб не «застаріти» [9]. Досвідчені і витривалі працівники стають цінними кадрами, мають більше шансів зайняти престижну посаду і більшу незалежність. Тепер із появою профспілок, складного у використанні оснащення і постійної боротьби за цінні кадри працівник перестав бути «придатком до машини», припинилося «машинне рабство», про яке писав К. Маркс. Окрім того, з появою менеджерів влада над підприємством належить не стільки власнику, скільки управлінцю, який не відноситься до «буржуазному класу», але й не зарахований до пролетаріату.

Згідно зі статтею в Urban Dictionary [1], ця модель була виокремлена після економічного краху 2008 р. Характерними рисами нового капіталізму є прагнення до корпоративного добробуту і корпоративному соціалізму, потужний лобізм інтересів корпорацій, зниження рівня свободи ринку [1]. За нового капіталізму популярність набувають компанії, діяльність яких спрямована на поліпшення рівня життя працівників, створення повноцінних соціальних пакетів. Інакше кажучи, для сучасного капіталізму все більше характерні обриси соціалізму: підтримка соціуму з боку капіталістів. Це пов'язано не тільки із соціальною відповідальністю корпорацій, не тільки з корпоративною культурою, а й із тим (багаторазово заявленим у західній економічній літературі) фактом, що соціальна відповідальність компанії призводить у кінцевому підсумку до підвищення її

економічної ефективності [7]. Сучасні корпорації в корені відрізняються від великої промисловості ХХ ст., що дає змогу говорити про те, що основні ознаки капіталізму, описані Марксом, сьогодні не актуальні: так, із «машинного придатку» працівник стає основною цінністю сучасного високотехнологічного виробничого процесу, що також спростовує тезу про взаємозамінність робітників, а турбота про рівень життя, соціальне забезпечення зводить нанівець проблему «втрати сенсу існування робітників» або, іншими словами, – відчуження.

У зв'язку із цим науковці дійшли висновку, що капіталізм Маркса – це феномен виключно індустріальний; у постіндустріальну епоху він якщо й не втрачає своєї актуальності повністю, то набуває нових, специфічно сучасних рис: саме поняття капіталу трансформується, переміщується у сферу «соціального (людського) капіталу», особливе значення в соціально-економічних процесах набувають зв'язок, знання, кваліфікація [10].

Висновки. Основними ознаками капіталізму є приватна власність класу буржуазії на засоби виробництва, капіталістичне товарне виробництво та експлуатація найманої праці. Проте зміни в економічних відносинах та продуктивних силах суспільства призводять до внутрішньої суперечності капіталістичного товарного виробництва (протиріччя між приватною і суспільною працею відбивається у протиріччі між вартістю і споживною вартістю), що є основною причиною трансформації економічної системи суспільства. На нашу думку, остання від-

бувається у напрямі виникнення нової моделі капіталізму – постіндустріального, основними рисами якого є поява нових технологічного укладу, структури факторів економічного зростання, природи капіталу, конкуренції, структури економіки і робочих місць, ролі держави.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Urban Dictionary, 1999–2015 г. URL: <http://ru.urbandictionary.com/define.php?Term=New+Capitalism>.
2. Ведин Н.В. Экономическая неоднородность обмена в хозяйственной эволюции общества. СПб.: Нева, 2006. 273 с.
3. Дымов К. Капитализм – система без будущего. Книга 1. Критический анализ современного капитализма и тенденций его развития. Львов: б. и., 2010. 848 с.
4. Маркс К. Капитал. Т. 1. Гл. 1. URL: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/iplp_ket_Marx_kapital1/kapital1-01.html#c1.
5. Маркс К. Капитал. Т. 1. Гл. 4. URL: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/iplp_ket_Marx_kapital1/kapital1-04.html.
6. Капитализм / Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983. С. 245.
7. Коллинз Д., Поррас Д. Построенные навечно. М: Манн, Иванов и Фербер, 2013. 368 с.
8. Сарват Дж., Махмуд А.С. Что такое капитализм. Финансы и развитие. 2015. Июнь. С. 44–45.
9. Сеннетт Р. Культура нового капитализма. 2006. URL: http://asounder.org/resources/sennett_culture.pdf.
10. Тургенева О.Ю., Калюжная К.В. «Новый капитализм»: к проблеме трактовки социально-экономических характеристик современного общества. Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: сб. ст. по матер. LI междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск: СибАК, 2015. С. 18–28.